

De na-Middeleeuwse Kerkelijke Reformatie in onze omgeving*

Arie A. Manten
Oud Aa 37, 3621 LA Breukelen

De Kerkelijke Reformatie waaraan in de geschiedschrijving vooral de datum van 31 oktober 1517 is gekoppeld, is in feite een zeer langdurig proces geweest, dat bijna twee eeuwen heeft geduurd.

Reeds in de Late Middeleeuwen stelden veel gelovigen zich terughoudend op ten aanzien van de Rooms-Katholieke kerk van toen. Velen gingen niet meer dan één keer per jaar ter communie, namelijk met Pasen, wanneer dat verplicht was. Dat is vaak gezien als een teken van een tanende godsdienstbeleving. Maar naarmate we meer van de Middeleeuwse mensen leren begrijpen, onderkennen we dat die wel op allerlei andere manieren met geloofszaken bezig waren. Er was zelfs over een breed front sprake van geloofsverdieping, maar men hield daarbij het instituut kerk wat op een afstand.

In 1517 stuurde Luther een protest naar aartsbisschop Albrecht van Maagdenburg-Mainz tegen de gang van zaken binnen de kerk, en in het bijzonder tegen de aflaatverlening voor geld maar zonder berouw. Of hij ze ook aan de deur van de slotkapel te Wittenberg spijkerde staat historisch minder vast (volgens een publikatie van de Luther-deskundige Hans Volz uit 1961). Luthers optreden maakte heel wat los.

Anderen brachten eveneens kerkhervormende inzichten naar buiten. In verband met de ontwikkelingen in onze streek moeten hier in het bijzonder de leerstellige Calvijn en de radicale Anabaptisten worden genoemd.

Rond 1530 werden in de omgeving van Utrecht de eerste hagepreken gehouden, waarin de inzichten van Luther werden uitgedragen. Ook de Anabaptisten of Wederdopers kregen rond 1530 in het westen van de provincie Utrecht enige aanhang. Naarmate die beweging meer vreemde uitwassen ging vertonen taande echter hun invloed.

De politieke omstandigheden waren in ons gebied geruime tijd zodanig dat veel mensen zich maar liever niet openlijk met de Kerkelijke Reformatie inlieten. De vervolging van Protestanten was hevig en bloedig. Als u in dit tijdschrift de reeks artikelen over het verdwenen kasteel Ruwiel hebt gevolgd, dan hebt u ook gelezen hoe ketterse mannen werden onthoofd of verbrand en ketterse vrouwen in de nacht in het Utrechtse raadhuis in wijnvaten werden verdrongen. Tussen 1567 en 1574 had de Spaanse landvoogd Alva Utrecht en omgeving stevig onder controle.

Pas toen de Tachtigjarige Oorlog voor de Nederlanders een gunstige wending nam veranderde dat.

---

* Dit artikel is de enigszins bekorte en bewerkte tekst van een voordracht, gehouden op de thema-avond van de HKB in de Nederlandse-Hervormde kerk te Kockengen, op 28 oktober 1992.

Voor die nieuwe ontwikkelingen zette de stad de toon. In 1576 stierf plotseling Alva's opvolger, de Spaanse landvoogd Requesens, waarna de Spaanse troepen fors aan het muiten en plunderen sloegen. Dat leidde in de stad Utrecht tot onrustige jaren. De Protestanten, onder wie inmiddels vooral de opvattingen van Calvijn sterk wortel geschoten hadden, versterkten hun posities. In 1577 schaarden provincie en stad Utrecht zich onder de Prins van Oranje, die zich op godsdienstig gebied zeer tolerant opstelde. Een jaar later hielden de Calvinisten hun eerste openbare godsdienst-oefeningen in de stad Utrecht. Kort daarop kwam Petrus Dathenus, de felle hervormer uit Gent, naar Utrecht om te helpen de jonge Calvinistische gemeente te organiseren.

In 1580 namen protestanten op nogal tumultueuze wijze de macht in de stad over en besloten zowel het stads- als het provinciebestuur tot een verbod van de Rooms-Katholieke eredienst. Het effect viel echter zo tegen dat al in 1581 een nieuw plakkaat moest worden uitgevaardigd tegen het openlijk aanhangen van de "roomse religie".

De gang van zaken op ons platteland werd enerzijds sterk beïnvloed door wat er in de stad Utrecht gebeurde en anderzijds door de houding van de edelen die de gerechtsheerlijkheden in handen hadden. In Breukelen-Nijenrodesgerecht stonden Elisabeth Turck en haar zoon Floris van den Bongard sympathiek tegenover het Protestantisme. De Pieterskerk ging daar al spoedig na de Utrechtse omwenteling in Calvinistische handen over. Hetzelfde gebeurde met de kerk in Ter Aa.

Er werd toen in onze streken veel minder dan tevoren druk uitgeoefend op de plattelandsbevolking wat betreft hun individuele keus in geloofs-zaken. In het Ruwielsgerecht, dat een deel van Oud Aa, de Bosdijk, Kortrijk en een deel van Portengen omvatte, waar sedert 1563 Agnes van Aeswijn en haar man (de reeds genoemde Floris van den Bongard) het voor het zeggen hadden, bleef een groot deel van de inwoners gewoon Rooms-Katholiek.

Dat gold - maar slechts voor zo'n kwart eeuw - ook voor Kockengen. In het gerecht Kockengen en Spengen was in die tijd eerst ridder Dirk van Zuylen van de Haer gerechtsheer, daarna diens zoon Nicolaus. Vader Dirk van Zuylen was getrouwd met Josina van Drakenborch, eigenaresse van kasteel Oudaen aan de Vecht. Zowel Dirk als later zijn zoon Nicolaus was schout van de stad Utrecht.

In Utrecht ging in de jaren na 1580 de Protestantisering in versneld tempo verder. Daarbij werden een beeldenstormpje, diefstal van kerkelijke bezittingen en afbraak van bepaalde gebouwen (zoals de 11de-eeuwse kerk van Oudmunster, gelegen naast de kathedraal op het Domplein) niet geschuwd. Tegelijkertijd probeerde de burgerij de oude macht van de kapittels en de ridderschap terug te dringen. Op 21 juli 1586 werd een groep van 60 Utrechtse uit de stad verbannen. Onder hen vooraanstaande Rooms-Katholieken en libertijnse regenten. De Utrechtse schout en Kockengense gerechtsheer Nicolaus van Zuylen van de Haer was een van die verdrevenen. Pas eind 1588, toen Utrecht bestuurlijk tot rust kwam, mochten deze ballingen terugkeren.

Inmiddels had ook Kockengen, omdat het nu eenmaal moest, in 1581 een Calvinistische predikant gekregen. Dat was Bernard Wintstein, ook wel Bernhardus Winstenius genoemd. Hij lijkt van de gerechtsheer niet veel steun gekregen te hebben en van de opbouw van een Protestantse geloofs-gemeenschap kwam nog weinig terecht.

Men bleef in Kockengen openlijk Rooms-Katholieke diensten houden, welke behalve door ingezetenen uit het eigen gebied ook bijgewoond

werden door mensen uit de wijde omgeving, hetgeen tot klachten leidde van onder meer de predikant van Ter Aa. Na het vertrek van dominee Wintstein uit Kockengen bleef de predikantsplaats daar lange tijd onbezet. Op een synodezitting in 1593 werd gerapporteerd dat het kerkgebouw in Kockengen niet gezuiverd was van "de reliquiën van 't Pausdom". Jaarlijks, tot in 1606, werd nog openlijk een Maria-bedevaart gehouden, waarvoor de mensen van heinde en ver naar Kockengen kwamen.

In 1606 besloot de provinciale synode dat er in Kockengen maar eens radicale maatregelen genomen moesten worden. Ze besliste dat, zo nodig met behulp van gewapende macht, het kerkgebouw en andere kerkelijke bezittingen in Protestantse handen moesten worden gebracht en dat er opnieuw een dominee moest komen. Kort daarna lezen we over ene dominee Oucoop in Kockengen. In 1618 werd Johannes Lindius er predikant.

Ongeveer driekwart van de Kockengense bevolking ging in zijn tijd naar de Protestantse kerk. Maar evenals in de andere plaatsen in de omgeving verliep de heroriëntatie zeer geleidelijk. Veel mensen deden er jaren over voordat ze er toe kwamen zich als lidmaat te laten inschrijven en nog langer voordat ze aan de vieringen van het Heilig Avondmaal gingen deelnemen. Pas in het midden van de 17de eeuw was er een echt geordend kerkelijk leven, zo'n twee eeuwen nadat het onderhuids in de moederkerk was gaan rommelen.

De mensen die er de voorkeur aan hadden gegeven Rooms-Katholiek te blijven kwamen voortaan bijeen in schuilkerken en van processies over de dorpswegen kon geen sprake meer zijn. Maar de Maria-verering kwam nog lang op allerlei manieren tot uiting.

Met de Reformatie ontstond tevens een eigen Protestantse kerkmuziek. Belangrijk daarin was dat men, net als in het gelezen en gepreekte woord, gebruik maakte van de volkstaal. Luther en Calvijn hechtten beiden veel waarde aan het gemeenschapsgezag. Er waren ook onderlinge verschillen. Waar Luther meerstemmigheid in de kerk tolereerde stond Calvijn alleen eenstemmig psalmgezag toe. De oude, geërfde gezangen waren zowel in Nederland als elders onvoldoende, zowel in aantal als geestesgesteldheid. Dat veroorzaakte een opbloei van nieuwe religieuze dichtkunst. In 1562 kwam een bundel beschikbaar met alle 150 psalmen berijmd in het Frans. Dat psalmboek was een belangrijke inspiratiebron voor Petrus Dathenus, die in het beeldenstormjaar 1566 als eerste op de markt kwam met een volledige psalmberijming in het Nederlands. Het sterk Lutherse Duitsland kende een enorme opbloei van het geestelijk lied. Verder moeten hier ook genoemd worden de Doopsgezinden of Baptisten (vreedzame verwanten van de eerder genoemde Wederdopers), die in hun erediensten een voorliefde toonden voor liederen boven de psalmen en die veel verschillende liedboeken leverden.

Niet iedereen in ons land was gelukkig met de Calvinistische gang van zaken. Huygens mat de authentieke, ongepolijste gemeentezang met maatstaven ontleend aan de kunstmuziek, en sprak bijgevolg van "ghehuyl en geschreeuw". Hij probeerde een meer verfiinde muzikale richting in te zetten, maar kreeg weinig steun.